

Γιάννης Γιανουλόπουλος

ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗ ΒΑΡΚΙΖΑ: ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ*

Μαχητικός, ασυμβίβαστος, έντιμος και συνεπής, άφοβος, ορμητικός «ίσως εξ ιδιοσυγκρασίας», αλλά και θυμόσοφος, ήρεμος και ευχάριστος συνομιλητής, με υψηλής ποιότητας «βουνίσιο» χιούμορ. Αμείλικτος διώκτης των δικτατοριών (και ιδίως των δικτατόρων), άτεγκτος πολέμιος του καιροσκοπισμού, της διπροσωπίας και της δουλικής συμπεριφοράς, έντονη προσωπικότητα, άκρως δηκτικό πνεύμα.

Υπερασπιστής της ειρηνικής προόδου και των μεταρρυθμίσεων. Υπέρμαχος, ωστόσο, του δικαιώματος αλλά και της υποχρέωσης για αντίσταση σε περίπτωση απειλής εναντίον των ατομικών ελευθεριών των πολιτών. Μόνιμος και ανυποχώρητος υποστηρικτής της εύρυθμης λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών. Σταθερά αντιμοναρχικός. Άνθρωπος με υψηλό ήθος. Οπαδός της «χρυσής μέσης οδού», της «τάξεως» και της «ηθικής». Ο μόνος από τους πολιτικούς αρχηγούς του Μεσοπολέμου που ήταν σε θέση να δηλώσει —χωρίς να κινδυνεύει να διαψευσθεί— ότι «Δέν είχα ποτέ, ούτε έχω, εις τά σώματα Άσφαλείας ή τόν στρατόν, κανένα ιδιαίτερον φίλον, ούτε πρόκειται νά έχω ένόσω ζώ»¹.

Στις βιογραφίες του Καφαντάρη² και στα σχόλια των εφημε-

---

* Στο κείμενο που ακολουθεί τηρήθηκε η αρχή του σεβασμού στον προφορικό λόγο των επιστημονικών συναντήσεων.

1. εφ. *Μάχη*, 11 Μαρτίου 1946.

2. Δημοσθένης Γ. Γούλας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, «Εκδόσεις Βασιλό-

ρίδων, όταν του αφιέρωναν σχόλια, στις ίδιες τις δηλώσεις και τις κοινοβουλευτικές του αγορεύσεις³, στα κείμενα φίλων και αντιπάλων, στις νεκρολογίες του που δημοσιεύτηκαν στον αθηναϊκό τύπο⁴, οι ίδιες λέξεις που παραθέσαμε στις προηγούμενες παραγράφους ξεχωρίζουν και επαναλαμβάνονται σε ποικίλους συνδυασμούς, οι ίδιες έννοιες κυριαρχούν, οι ίδιες πολιτικές αντιδράσεις ρητά περιγράφονται, ή ευκόλως εννοούνται, η ίδια συνολική εικόνα προβάλλει για να χαρακτηρίσει την παρουσία του Γεώργιου Καφαντάρη στην ελληνική πολιτική σκηνή από την εποχή της εμφάνισης του Ελευθέριου Βενιζέλου μέχρι τη μεταξική δικτατορία.

Η πολιτική σταδιοδρομία του αρχηγού των Προοδευτικών Φιλελευθέρων ουσιαστικά τερματίζεται εδώ, το 1936. Στο εύλογο ερώτημα γιατί μας χρειάζεται μια ειδική ανακοίνωση για τα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του, μπορούν να δοθούν δύο απαντήσεις:

Πρώτο, διότι είναι απαραίτητη για την ολοκληρωμένη εικόνα ενός σημαίνοντος πολιτικού αρχηγού του ελληνικού Μεσοπολέμου τόσο η καταγραφή της περιορισμένης έστω—λόγω των περιστάσεων και κυρίως λόγω υγείας—πολιτικής του δραστηριότητας μέχρι το θάνατό του το 1946, όσο και η ερμηνεία των

πουλου», Αθήνα 1982· Δημήτριος Ν. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983 (αυτοέκδοση).

3. Το Πάντειο Πανεπιστήμιο, κάνοντας πράξη την ευχή που διατυπώθηκε στο συνέδριο, ανέθεσε στον συνάδελφο ιστορικό, ερευνητή του Ε.Ι.Ε. Κώστα Τσικνάκη, το έργο της συγκέντρωσης όλων των ομιλιών και των παρεμβάσεων του Γ. Καφαντάρη στην ελληνική Βουλή (1905-1936). Η συγκέντρωση αυτή, που έχει ήδη ολοκληρωθεί, στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στην αποδελιτώση της *Εφημερίδος των συζητήσεων της Βουλής*. Συγκεντρώθηκαν επίσης οι συνεντεύξεις του σε εφημερίδες και περιοδικά της περιόδου 1920-36. Το σύνολο του υλικού ελπίζεται ότι θα εκδοθεί in extenso μέσα στο 1991.

4. εφ. *Ακρόπολις* και *Καθημερινή*, 29 Αυγούστου 1946· εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, *Ελευθερία* και *Ριζοσπάστης*, 30 Αυγούστου 1946.

αντιδράσεων του στις νέες πραγματικότητες της δικτατορίας, της Κατοχής και της μεταπελευθερωτικής περιόδου.

Δεύτερο, και σπουδαιότερο, η μελέτη των αντιδράσεων αυτών, η μελέτη της «περιπτώσεως» Καφαντάρη, προσφέρεται για μια άλλου τύπου ανάγνωση των συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα κατά τις παραμονές του εμφύλιου πολέμου, ακριβώς διότι έχουμε να κάνουμε με τη μοναδική περίπτωση ενός πολιτικού λόγου που μεταφέρεται, απαράλλακτος, από το Μεσοπόλεμο στην περίοδο μετά τη Βάρκιζα.

Εάν —με άλλα λόγια— η εμμονή του Καφαντάρη στις δικές του πάγιες αρχές χαρακτηρίζει τον άνθρωπο, η εξαιρετικά περιορισμένη απήχηση της πολιτικής του το 1945 και το 1946 χαρακτηρίζει ίσως τα χρόνια εκείνα με πολύ πιο ουσιαστικό τρόπο από αυτόν που θα μας εξασφάλιζε η εφ' ενός ζυγού παράταξη των συμβάντων.

Την καταδίκη του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, σε τόνους ασυνήθιστα δριμείς, ο Καφαντάρης την πλήρωσε με χρόνο εξορίας που εξέτισε εις το ακέραιον —μέχρι δηλαδή την ημέρα του θανάτου του Μεταξά— μόνον αυτός από όσους αρχηγούς και ηγετικά στελέχη παραδοσιακών κομμάτων εξορίστηκαν από τη δικτατορία⁵.

Η κατάταξή του στην κατηγορία των ιδιαίτερα επικίνδυνων αντιπάλων της μεταξικής εξουσίας προκύπτει και από το γεγονός —μία ακόμα εξαίρεση σε σχέση με τους άλλους πολιτικούς— ότι οι υπηρεσίες Ασφαλείας του Κ. Μανιαδάκη, στο πλαίσιο των γνωστών δραστηριοτήτων τους, που περιλάμβαναν την έκδοση του δικού τους «Ριζοσπάστη» και τη συγκρότηση δικής τους «Κ.Ε του ΚΚΕ», θεώρησαν αναγκαίο να κυκλοφορήσουν αμέ-

---

5. Με εξαίρεση τον Α. Μιχαλακόπουλο, που παρέμεινε μεν πολύ λίγους μήνες εξόριστος στην Πάρο, αλλά αρρώστησε και πέθανε εκεί, παρά τις επείγουσες εκκλήσεις για μεταφορά του στην Αθήνα, τον Μάρτιο του 1938: βλ. Ambassador MacVeagh, *Reports, Greece 1933-1947*, επιμ. John Iatrides, «Princeton University Press», Princeton 1980, σ. 124-126.

σως και δική τους «προκήρυξη Καφαντάρη», για να προκαλέσουν σύγχυση και να εξουδετερώσουν την απήχηση της πραγματικής του προκήρυξης, που καταδίκαιζε το δικτατορικό καθεστώς⁶.

Το καλοκαίρι του 1941, ο Δημήτρης Γληνός αρχικά, ο Λευτέρης Αποστόλου και ο Θανάσης Χατζής στη συνέχεια, πραγματοποίησαν κάποιες πρώτες, άκαρπες επαφές και με τον Καφαντάρη. Επιδίωξη των στελεχών του παράνομου ΚΚΕ ήταν η συμμετοχή στο ΕΑΜ όλων όσων συμφωνούσαν με την επιλογή της αντίστασης. Οι επαφές συνεχίστηκαν τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου, αμέσως μετά την αναγγελία της ίδρυσης του ΕΑΜ, και πάλι όμως χωρίς αποτέλεσμα⁷. Ο Καφαντάρης ωστόσο, σύμφωνα τουλάχιστον με τη μαρτυρία του Χατζή, δεν ήταν τόσο αρνητικός απέναντί τους όσο ο αρχηγός των Φιλελευθέρων, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, και ο Γεώργιος Παπανδρέου, που θεωρούσαν την αντιστασιακή δράση τουλάχιστον πρόωρη. Ο δεύτερος μάλιστα, σε μια νέα φάση συναντήσεων που επιδίωξε το ΚΚΕ τον Απρίλιο του 1942, θα χαρακτηρίσει τη δράση αυτή «απερίσκεπτη» και «αναρχική», που ελάχιστα βλάπτει τους κατακτητές, και θα απαιτήσει τη μη συνέχισή της με την απειλή της δημόσιας καταγγελίας των κομμουνιστών εξ ονόματος, όπως εδήλωσε, και των άλλων κομμάτων⁸.

Η στάση αυτή απέναντι στη νέα πραγματικότητα, και κυρίως στη νέα νοοτροπία που αντιπροσώπευε η αντίσταση, ξεκινούσε από διάφορες αφετηρίες: τον υπαρκτό κίνδυνο αντιπόινων εναντίον του άμαχου πληθυσμού, την απόλυτη έλλειψη πολιτικής αλλά και ψυχολογικής προετοιμασίας για συμμετοχή σε έναν παράνομο αγώνα μακράς διαρκείας με κύρια μορφή δράσης

6. Αγραφιώτης, σ. 305-306. Σ. Λιναρδάτος, *Η 4η Αυγούστου*, «Διάλογος», Αθήνα 1975, σ. 311-312.

7. Δ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, «Δωρικός», Αθήνα 1982, τ. Α', σ. 164-166.

8. Στο ίδιο, σ. 166-167, 209-210.

τον ανορθόδοξο πόλεμο, το φόβο —που επιβεβαιώθηκε πολύ σύντομα— της σταδιακής καθίζησης της πολιτικής επιρροής των παραδοσιακών κομμάτων στην ύπαιθρο⁹ και, τέλος, την προοπτική της απειλητικής εμφάνισης της κομμουνιστικής αριστεράς επικεφαλής ενός λαϊκού και, εντός ολίγου, ένοπλου κινήματος. Φόβους δηλαδή που είχαν σχέση με τη γενική και αιφνίδια περίπου αλλαγή έργου και σκηνικών ερήμην των μέχρι τότε πρωταγωνιστών.

Το πρόβλημα δεν αφορούσε βεβαίως μόνο το χώρο των Φιλελευθέρων, ούτε αποκλειστικά την Ελλάδα. Οι ηγέτες του αγροτικού κόμματος της Κροατίας, αλλά και οι φανατικοί αντίπαλοί τους του ομότιτλου κόμματος της Σερβίας, οι οπαδοί του Juliu Maniu στη Ρουμανία, οι Αγροτιστές της Βουλγαρίας και η ουγγρική αντιπολίτευση —για να περιοριστούμε στα Βαλκάνια— αντιμετώπισαν τα ίδια περίπου διλήμματα, τα οποία οδήγησαν σε μαζικές διαρροές προς το στρατόπεδο της αντίστασης, επίσημες διασπάσεις και ποικίλες στάσεις απέναντι στα νέα δεδομένα¹⁰: Από τη διακριτική ή εντελώς αδιάκριτη συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής (η περίπτωση του σέρβου εθνικιστή Draza Mihailović αποτελεί εδώ το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα) ως την αναμονή, μέχρι τουλάχιστον την οριστική στροφή του πολέμου εναντίον της Γερμανίας στις αρχές του 1943, και από τις προσπάθειες εισπήδησης στο χώρο των αντιστασια-

---

9. Για τον τρόπο που λειτουργούσε προπολεμικά ο κομματικός μηχανισμός του Καφαντάρη στην Ευρυτανία, και κυρίως για τη στάση που τήρησαν τα στελέχη του κατά τη διάρκεια της Αντίστασης, βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1979, τ. Α', σ. 47-51, 60-64, 207-208, 231-234, 327-334.

10. E. Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, «Macmillan», Λονδίνο 1976, κεφ. 13, 17 και 18· Stoyan Rachev, *Anglo-Bulgarian Relations during the Second World War (1939-1944)*, «Sofia Press», Σόφια 1981, σ. 87-148· Basil Davidson, *Partisan Picture*, «Bedford Books», Λονδίνο 1946· Vladimir Dedijer, *With Tito through the War*, «Alex «Hamilton, Λονδίνο 1951.

κών κινήματων ως την επιλεκτική συμμετοχή σε συγκεκριμένες, εγκεκριμένες από τις βρετανικές μυστικές επιχειρήσεις, αντικατοχικές δραστηριότητες, ή τις λεπτές ισορροπίες μεταξύ της ένοπλης αντίστασης και των «εξόριστων» βασιλικών κυβερνήσεων.

Καθοριστικές για τη στάση του Καφαντάρη απέναντι στην εαμική αντίσταση —για τον Ναπολέοντα Ζέρβα είχε τη χειρότερη γνώμη, ακριβώς διότι τον ε γνώριζε από την ανάμειξή του στα στρατιωτικά κινήματα— υπήρξαν οι οριστικά διαμορφωμένες κατά την εποχή του Μεσοπολέμου πολιτικές του αντιλήψεις.

Το ΕΑΜ είχε καταλύσει την «τάξη». Την προπολεμική τάξη πραγμάτων που γνώριζε και σεβόταν ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων. Ο στρατός του ΕΛΑΣ ήταν οι «ένοπλοι» που ποτέ δεν είχαν θέσει το όποιο πρόγραμμά τους στην κρίση του λαού σε κανονικές εκλογές. Στην καλύτερη γι' αυτούς περίπτωση, ακόμα και αν τους αναγνώριζε κανείς πατριωτικές προθέσεις, ακόμα και αν παραθεωρούσε το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ηγεσίας και τα περισσότερα από τα σημαντικά στελέχη της οργάνωσης ήταν κομμουνιστές που συνήθιζαν να παρουσιάζονται παντού με ψευδώνυμα αντί για τα πραγματικά τους ονόματα¹¹, θα μπορούσαν να συγκριθούν με όσους έφεραν τη Δημοκρατία το 1924 «διά τῆς ἀναμίξεως τῶν λογχῶν».

---

11. Αγραφιώτης, σ. 317-318. Είναι χαρακτηριστικό, στο επίπεδο των νοοτροπιών, το πόσο ξένη, επίφοβη και κάπως μυστηριώδης πρακτική θεωρείται από τους πολιτικούς του Μεσοπολέμου αυτή η γενικευμένη χρήση ψευδώνυμων κάτι που για τους οπαδούς της κομμουνιστικής αριστεράς και του ευρύτερου χώρου της αποτελεί βεβαίως μια κατάσταση απολύτως φυσική —σχεδόν αυτονόητη— που επιβάλλεται τόσο για λόγους συνωμοτικούς όσο και για να τονίζεται (ειδικά σε παλαιότερες εποχές, και όχι μόνο στην Ελλάδα) ότι οι «αστοί πολιτικοί» δεν διαλέγονται με άτομα στη γνώριμη γι' αυτούς βάση της διαπροσωπικής συμφωνίας, της «συναλλαγής», και, ενδεχομένως, της «εξαγοράς», αλλά με την «οργάνωση» ή το «κόμμα». Εξίσου χαρακτηριστική ήταν και η μεγάλη εντύπωση που προκαλούσε (όπως προκύπτει από την πυκνότητα των αρνητικών αναφορών σε επίσημες εκθέσεις

Η κατάσταση της υγείας του, από την άλλη πλευρά, δεν του επέτρεπε να έχει προσωπική αντίληψη για τη δράση του ΕΛΑΣ και την απήχυσή της στην Ευρυτανία ή οπουδήποτε αλλού. Σοβαρά άρρωστος από τον Οκτώβριο του 1941¹², και σχεδόν μόνιμα καθηλωμένος στο κρεβάτι του μετά την Άνοιξη του 1942, υπό αστυνομική επιτήρηση κατόπιν, στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός» από τα μέσα του 1944 μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών¹³, έπρεπε να βασίζεται σε πληροφορίες τρίτων ακόμα και για τις εξελίξεις στην ίδια την Αθήνα.

Οι γνώμες, συνεπώς, που κατά καιρούς εξέφραζε για την αντίσταση θα πρέπει να επηρεάστηκαν σημαντικά τόσο από τις απόψεις των στελεχών του κόμματός του, που πολύ σύντομα διαπίστωσαν ότι είχαν χάσει κάθε είδους επιρροή στον πληθυσμό της Ευρυτανίας, όσο και από τις συνεργασίες του με τα μέλη της Επιτροπής Ευρυτάνων των Αθηνών, η οποία —με πρόεδρο τον Καφαντάρη— είχε αναλάβει τη δύσκολη φροντίδα του επισιτισμού μιας περιοχής που δοκιμάστηκε πολύ σκληρά, ιδιαίτερα τον πρώτο χρόνο της Κατοχής. Κατά την άποψη της επιτροπής, στην οποία μετείχε και ο καθηγητής Κ. Τσάτσος¹⁴, η παρουσία

αλλά και σε περισσότερο προσωπικά κείμενα) αυτή η κάπως απροσδιόριστα «αναξιοπρεπής» και ασφαλής most unbritish «συνήθεια των κομμουνιστών» στους άγγλους αξιωματικούς - συνδέσμους κατά την περίοδο της Αντίστασης.

12. Γούλας, σ. 90.

13. Αγραφιώτης, σ. 319.

14. Μέλη της επιτροπής ήταν επίσης ο γνωστός νομοδιδάσκαλος, ακαδημαϊκός και τ. υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ο καθηγητής της Ιατρικής Σχολής Ν. Τσαμπούλας, διευθυντής της Δ' Παθολογικής Κλινικής (1935-54) του «Ευαγγελισμού» (όπου νοσηλεύτηκε για αρκετούς μήνες το 1944 ο Καφαντάρης, όπως αναφέραμε λίγο παραπάνω), και «ιατρούς της Α.Μ. του Βασιλέως» από το 1948 και μετά, ο Γ. Μπουρδάρης, βουλευτής Ευρυτανίας τόσο προπολεμικά, με το κόμμα του Καφαντάρη, όσο και μεταπολεμικά, με την ΕΠΕΚ και το Κόμμα των Φιλελευθέρων, οπότε διετέλεσε και υπουργός, ο δημοσιογράφος και εκδότης Α. Πουρνάρας κ.ά.

ανταρτικών δυνάμεων είχε σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην επισιτιστική κατάσταση του νομού¹⁵.

Εάν οι σχέσεις του Καφαντάρη με το ΕΑΜ χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από απλή έλλειψη συνεργασίας, η στάση του απέναντι στην «εξόριστη» κυβέρνηση ήταν σαφώς και μονίμως εχθρική. Δεν δέχτηκε κανενός είδους σύμπραξη και δεν θέλησε να της παραχωρήσει οιαδήποτε πολιτική κάλυψη. Οι πρώτες σκιές στη φιλία με τον νεότερό του Γεώργιο Παπανδρέου (σκιές που θα εξελιχθούν σε μια γεμάτη ειρωνεία αλλά και πικρία απόρριψη του τελευταίου, του οποίου ο ναρκισσισμός, η επιπολαιότητα και η χαρακτηριστικά ελληνική, ποιητικίζουσα ασημαντολογία, σε συνδυασμό με έναν απολύτως προσγειωμένο αριβισμό, αντιπροσώπευαν —θα μπορούσε να πει κανείς— ακριβώς ό,τι δεν υπήρξε ποτέ ο Καφαντάρης) θα εμφανιστούν όταν ο Παπανδρέου, έχοντας συνυπογράψει το αντιμοναρχικό πρωτόκολλο του Μαρτίου του 1942 με όλους τους πολιτικούς αρχηγούς του τέως ενιαίου βενιζελικού χώρου θα αναχωρήσει, με βρετανική πρωτοβουλία, για τη Μέση Ανατολή, προκειμένου να αναλάβει πρωθυπουργός του Γεωργίου Β¹⁶.

Λίγο πριν από την απελευθέρωση, ωστόσο, ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, κρίνοντας ότι ο κύριος κίνδυνος προερχόταν από τους αντιπάλους του Παπανδρέου —την ένοπλη δύναμη του ΕΛΑΣ— θα ζητήσει να ληφθούν και άλλα μέτρα από την κυβέρνηση και τους Άγγλους για την αντιμετώπιση της αριστεράς¹⁷, αλλά, στη συνέχεια, μερικές μόνον εβδομάδες μετά την

15. Γούλας, σ. 90-104.

16. P. Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-44*, «Cambridge University Press», Cambridge 1984, σ. 172. Για τα ανάλογα αισθήματα του Γ. Σεφέρη, που υπηρετούσε τότε στο Κάιρο, απέναντι στον Γεώργιο Παπανδρέου των χρόνων της Κατοχής, βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α' (1935-1944)*, «Ίκαρος», Αθήνα 1979, σ. 205-214.

17. Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος, *Αι παραμοναί της Απελευθερώσεως*, «Ίκαρος», Αθήνα 21973, σ. 154-155.

αναχώρηση των Γερμανών, θα εκφράσει και πάλι τις έντονες ανησυχίες του για την πιθανότητα ανώμαλων εξελίξεων από την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση· εξελίξεων που είχαν ως αφετηρία την άφιξη στην Αθήνα της Ορεινής Ταξιαρχίας, του σώματος των επιλεγμένων δηλαδή από το σύνολο του ελληνικού στρατού «πραιτωριανών του βασιλιά» —ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Καφαντάρη¹⁸.

Η σαφής απειλή επιβολής «προσωρινών» αντικοινοβουλευτικών λύσεων ή και ανοιχτής δικτατορίας ενεργοποιεί για μία ακόμη φορά την ειδική ευαισθησία του αρχηγού των Προοδευτικών Φιλελευθέρων σε θέματα που είχαν σχέση με την ανάμειξη του στρατού στην πολιτική και δεν θα διστάσει —μόνος αυτός από τους ηγέτες των εκτός ΕΑΜ πολιτικών κομμάτων— να επικρίνει δριμύτατα την κυβέρνηση Παπανδρέου για το ζήτημα της Ταξιαρχίας, στη μεγάλη σύσκεψη που έγινε στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας, με την παρουσία του Churchill, του Eden, του MacMillan και του στρατηγού Alexander¹⁹. Ακόμα και στην οξύτερη φάση της αντιπαράθεσης του αστικού κόσμου με το ΕΑΜ, ο Καφαντάρης δεν θα δεχτεί την προληπτική καταφυγή στη στρατιωτική βία.

«Όλοι βρίζουν τόν Καφαντάρη για τή στάση του στή χτεσινή συνεδρίαση», θα σημειώσει στο ημερολόγιό του, αγανακτισμένος και ο ίδιος, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ένα από τα κατεξοχήν ελεύθερα —και ελευθέρως προσαρμοζόμενα στις ανάγκες των περιστάσεων— πνεύματα του ελληνικού Μεσοπολέμου²⁰. Το «όλοι» δεν αποδίδει ακριβώς την πραγματικότητα. Συνετότερη, χωρίς αποκλειστικές προτιμήσεις ή προκαταλήψεις, χωρίς διάθεση εμ-

18. Αγραφιώτης, σ. 322-329· Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία», Αθήνα 31948, σ. 262.

19. περ. *Αντί*, αρ. 61, 25 Δεκεμβρίου 1976, «Τα πρακτικά της Μεγάλης Σύσκεψης, 26-27 Δεκεμβρίου 1944».

20. Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, «Εστία», Αθήνα, χ.χ. [1987;], σ. 548· Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο (1942-1945)*, «Κέδρος», Αθήνα 1977, σ. 726-727.

πλοκής στις λεπτομέρειες της ελληνικής πολιτικής ζωής, ή εμπάθειες, και με τη δυνατότητα που πάντοτε έχει μια μεγάλη δύναμη να σταθμίσει τα πράγματα από κάποια απόσταση, η βρετανική πλευρά θα εξετάσει και την περίπτωση σχηματισμού κυβέρνησης Καφαντάρη —μετά βεβαίως από την οριστική νίκη των αγγλικών όπλων στην κρίσιμη Δεκεμβριανή σύγκρουση— για τη διενέργεια του δημοψηφίσματος και των εκλογών που προέβλεπε η Συμφωνία τής Βάρκιζας²¹.

Επικεφαλής του υπουργικού συμβουλίου θα ήταν ένα πρόσωπο εγνωσμένων αντιμοναρχικών πεποιθήσεων, ενώ το αποτέλεσμα θα το εξασφάλιζε το κλίμα της νίκης εναντίον της αριστεράς, η δράση του ελεγχόμενου από τη βρετανική στρατιωτική αποστολή ελληνικού στρατού και, βεβαίως, η συνεχώς διευρυνόμενη δραστηριότητα των αντιαμικών συμμοριών στην ύπαιθρο²².

Τον τόνο άλλωστε της γενικής εφόδου εναντίον της αριστεράς τον είχε δώσει ο ίδιος ο Churchill, που έγραφε σε σχέδιο οδηγίας προς τη βρετανική πρεσβεία των Αθηνών τον Απρίλιο του 1945: «Νομίζω ότι οι *δωσίλογοι* (χωρίς εισαγωγικά στο αγγλικό κείμενο) στην Ελλάδα έκαναν σε πολλές περιπτώσεις ό,τι καλύτερο μπορούσαν για να προφυλάξουν τον πληθυσμό από τους Γερμανούς. Οι κομμουνιστές είναι οι κύριοι αντίπαλοί μας... Πολιτική μας επιδίωξη αποτελεί η διενέργεια δημοψηφίσματος σε τρεις ή τέσσερις μήνες και η ανυποχώρητη εχθρότητα απέναντί τους, οποιαδήποτε τακτική και αν επιλέξουν να ακολουθήσουν»²³. (Στις τακτικές επιλογές των κομμουνιστών ο άγγλος πρωθυπουργός προφανώς περιελάμβανε και τυχόν συμμετοχή τους στις εκλογές.)

---

21. Heinz Richter, *British Intervention in Greece (1945-1946)*, «Merlin Press», Λονδίνο 1985, σ. 88· Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο Β' (1945-47, 1949, 1952)*, «Ίκαρος», Αθήνα 1985, σ. 62.

22. Richter, σ. 90-97.

23. Churchill προς Sir Orme Sargent (μόνιμο υφυπουργό Εξωτερικών), 22 Απριλίου 1945, R 7423/4/19, F.O. 371/48267.

Ο Καφαντάρης όχι μόνο δεν δέχτηκε να αναλάβει τότε κυβερνητικές ευθύνες, αλλά, στις αρχές Ιουνίου, μαζί με τρεις άλλους τέως πρωθυπουργούς, τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, τον Νικόλαο Πλαστήρα και τον Εμμανουήλ Τσουδερό, και άλλα στελέχη των Φιλελευθέρων και του Αγροτικού Κόμματος, έκαναν το γνωστό δημόσιο διάβημα στον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό και την κυβέρνηση, όπου τόνιζαν πως η δράση του παρακράτους έπρεπε να τερματισθεί και ότι η αποκατάσταση της τάξεως αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία²⁴.

Λίγες εβδομάδες αργότερα, οι ίδιοι πολιτικοί αρχηγοί θα ζητήσουν την παραίτηση του υφυπουργού Στρατιωτικών Μάρκου Δράκου, υπεύθυνου για την επίσημη τρομοκρατία, και την άμεση απομάκρυνση από την κυβέρνηση του υπουργού Εσωτερικών Κωνσταντίνου Τσάτσου, ο οποίος ήταν και ο κύριος υποστηρικτής της θεωρίας πως η δραστηριότητα των συμμοριών της δεξιάς (εφόσον δεν θα κατέληγε να είναι τελείως ανεξέλεγκτη) είχε μόνο θετικά αποτελέσματα, διότι οδηγούσε στην καταπτόηση των οπαδών του ΕΑΜ²⁵. Τον Ιούλιο ο Καφαντάρης, ατομικά πλέον, θα δηλώσει —αυτή ήταν και η πρώτη αναφορά πολιτικού αρχηγού στην πιθανότητα της αποχής— ότι, εάν η κατάσταση δεν αλλάξει, δεν σκόπευε να λάβει μέρος στις εκλογές²⁶.

Η νίκη του εργατικού κόμματος στην Αγγλία, στο τέλος του ίδιου μήνα, δημιούργησε κλίμα εξαιρετικής ευφορίας τόσο στην αριστερά όσο και στο χώρο του φιλελεύθερου κέντρου²⁷. Στις πρώτες δηλώσεις της για την Ελλάδα η νέα βρετανική κυβέρνηση

---

24. εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Ιουνίου 1945· Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία (από την Απελευθέρωση στους Συνταγματάρχες)*, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1981, σ. 81-82.

25. Richter, σ. 180.

26. Στο ίδιο, σ. 162.

27. Στέφανος Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1979, σ. 41-42.

ζήτησε, και έλαβε, τη διαβεβαίωση ότι θα τηρηθούν πιστά οι συμφωνίες της Βάρκιζας. Ζητήθηκε επίσης η απόλυτη ή η άμεση παραπομπή σε δίκη των δεκάδων χιλιάδων προφυλακισμένων αντιστασιακών, στους οποίους συχνά αναφερόταν ο βρετανικός τύπος²⁸. Οι πιέσεις αυτές θα αποδώσουν —πολύ αργότερα— μια σειρά μέτρων «για την αποσυμφόρηση των φυλακών».

Κανένα ωστόσο από τα ουσιαστικά στοιχεία της πολιτικής του Λονδίνου απέναντι στην Ελλάδα δεν άλλαξε, αν και κρίθηκε απαραίτητη η ριζική αλλαγή του κυβερνητικού σχήματος. Έτσι ορκίστηκε τελικά, τον Νοέμβριο 1945 —για πρώτη φορά μετά από δώδεκα χρόνια— «κεντρώα» κυβέρνηση Φιλελευθέρων (όλων των τάσεων) με πρόεδρο τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και αντιπροέδρους τους Καφαντάρη και Τσουδερό²⁹.

Τη λύση αυτή είχε προσπαθήσει με κάθε τρόπο —και το είχε καταφέρει για ένα μεγάλο διάστημα— να τη ματαιώσει ο ασκών καθήκοντα αντιβασιλέως αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, που αξιο-

---

28. Τα δημοσιεύματα αυτά, πραγματικός πονοκέφαλος για τη βρετανική κυβέρνηση που ανησυχούσε —επιπροσθέτως— όπως δείχνουν τα αγγλικά αρχεία του 1945, και για τις πιθανές επιπτώσεις τους στην αμερικανική κοινή γνώμη, ήταν αποτέλεσμα της δραστηριότητας της οργάνωσης League for Democracy in Greece, που ιδρύθηκε στο Λονδίνο τον Ιούνιο του 1945. Κινητήρια δύναμη της «Λίγκας», που συνέχισε το έργο της μέχρι την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974, ήταν τρεις αγγλίδες: η Diana Pym, που είχε έρθει στην Ελλάδα με την κοινοβουλευτική αντιπροσωπία του βρετανικού εργατικού κόμματος (Απρίλιος - Μάιος 1945), η Marion Pascoe, αρχαιολόγος, η οποία στη συνέχεια παντρεύτηκε τον στρατηγό Στ. Σαράφη, και η Betty Αμπατιέλου, γνωστή για τη δυναμική διαμαρτυρία της στην τ. βασίλισσα Φρειδερίκη για τον φυλακισμένο σύζυγό της και τους άλλους έλληνες πολιτικούς κρατούμενους (Ιούλιος 1963). Κατά την περίοδο μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, η «Λίγκα» είχε στενή συνεργασία και τροφοδοτούσε με ειδήσεις, φωτογραφίες και άλλο υλικό την Democritus League της Αυστραλίας, καθώς και ανάλογες κινήσεις στις ΗΠΑ, στις οποίες σημαντικό ρόλο έπαιξε ο γνωστός έλληνας ιστορικός (γεννημένος στις ΗΠΑ) Λ. Σταυριανός.

29. Σαράφης, σ. 188-194.

ποίησε για το σκοπό αυτό τόσο το ταλέντο του πλέον έμπιστου πολιτικού του συμβούλου, εκείνη την περίοδο, στις κάπως ανόητες βυζαντινίζοντος τύπου συνωμοσίες (έτσι τουλάχιστον πίστευαν οι Άγγλοι για τον Κ. Τσάτσο) όσο και τις υπηρεσίες του Γ. Παπανδρέου και του Σ. Βενιζέλου. Η μακρά πολιτική κρίση, που θύμιζε εντόνως και ταυτοχρόνως ανατολίτικο παζάρι και ιταλικό μελόδραμα, κορυφώθηκε με την άφιξη στην Αθήνα του άγγλου υφυπουργού Εξωτερικών — «ώρες που φάνηκαν σαν μιὰ ολόκληρη βδομάδα», γράφει αναφερόμενος στους έλληνες πρωταγωνιστές της ο Γιώργος Σεφέρης³⁰— έληξε εντελώς άδοξα, όταν ο Hector McNeil απάντησε μονολεκτικά «good» (ελληνιστί «καλώς») στην απειλή παραίτησης που διατύπωσε ο αρχιεπίσκοπος, αν το Λονδίνο επέμενε σε αμιγώς «κεντρώο» πολιτικό σχήμα³¹.

Η κυβέρνηση Σοφούλη είχε, συνεπώς, την πλήρη εμπιστοσύνη της βρετανικής πλευράς, αλλά όχι και την εντολή να μεταβάλλει το κλίμα που επικρατούσε σε ολόκληρη την ύπαιθρο. Κάθε προσπάθεια (που εκδηλωνόταν κυρίως από τον Καφαντάρη και τον υπουργό Δημοσίας Τάξεως Σταμάτη Μερκούρη) να επέμβει η κυβέρνηση με μεταθέσεις, αντικαταστάσεις ή νέους διορισμούς στο χώρο του στρατού και των σωμάτων Ασφαλείας, που με την ανοχή της αντιεαμικής τρομοκρατίας—ή και τη συνεργασία μαζί της—ωθούσαν σταθερά τη χώρα προς την εμφύλια σύγκρουση, αντιμετώπιζε το βέτο της βρετανικής στρατιωτικής και αστυνομικής αποστολής εν ονόματι της «προστασίας τών ελληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἀπὸ κομματικῆς παρεμβάσεως»³².

Η κατάσταση στις αρχές του 1946 όχι μόνο δεν είχε βελτιωθεί αλλά μάλλον έβαινε προς το χειρότερο, και δεν προξενούσαν πλέον καμία σχεδόν αίσθηση ειδήσεις όπως η ακόλουθη, που δη-

30. Γ. Σεφέρης, *Ημερολόγιο Β'*, σ. 68.

31. Στο *ίδιο*, σ. 69· Richter, σ. 308-318.

32. εφ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7 Δεκεμβρίου 1945 (άρθρο του στρατηγού Α. Οθωναίου)· Σαράφης, σ. 201-202· Richter, σ. 327-330, 409-410, 413.

μοσίευσε —χωρίς σχόλιο ή ειδική προβολή— η εφημερίδα *Το Βήμα*: «Πέντε άποσπάσματα χωροφυλακής που είχαν σταλή διά την καταδίωξιν τής συμμορίας του Μαγγανᾶ³³, ἔστησαν διασκέδασιν μαζί της. Συμμορίται και χωροφύλακες ἔψησαν ἕναν ἄμνον και ἄφου εὐωγήθησαν και ἔχόρευσαν ἀπεχωρίσθησαν φιλικῶς»³⁴.

Αδυνατώντας να πείσει το Λονδίνο να αλλάξει τακτική, ο Σοφούλης, που είχε ήδη δεσμευτεί στον Α. Βενίν, τον βρετανό υπουργό Εξωτερικών, για τη διεξαγωγή των εκλογών στις 31 Μαρτίου 1946, θα απευθυνθεί, μαζί με τον Καφαντάρη, στους Αμερικανούς —οι οποίοι εξακολουθούσαν να τηρούν κάποιες, ὄλο και μικρότερες ὅμως, αποστάσεις από την αγγλική πολιτική στην Ελλάδα— και θα τους ζητήσει να πιέσουν εκείνοι τους Άγγλους ὥστε να επιτραπούν αφενός μεν ορισμένες αλλαγές στον ελληνικό στρατό και αφετέρου να του δοθεί μια μικρή πίστωση χρόνου, που θα επέτρεπε τουλάχιστον τη σύνταξη αξιό-

33. Τον Μαγγανᾶ τον είχε επικηρύξει η κυβέρνηση Σοφούλη μετά την κατάληψη της Καλαμάτας (20-21 Ιανουαρίου 1946), την απελευθέρωση των «εθνικοφρόνων» (δωσιλόγων) από τις τοπικές φυλακές και την απαγωγή 100 περίπου πολιτών, οπαδών του ΕΑΜ (από τους οποίους δολοφονήθηκαν οι 14). Η συμμορία του αρχηγού των «Χιτών» της νότιας Πελοποννήσου πραγματοποίησε και άλλες επιθέσεις και απαγωγές σε κωμοπόλεις και χωριά της περιοχής μέχρι τον Μάιο του 1946. Η δραστηριότητα των —κυριολεκτικά— *παρακρατικών* αυτών ένοπλων ομάδων (αντίστοιχο έργο είχε να επιδείξει η συμμορία του Γρ. Σούρα στη Θεσσαλία) αποτελούσε μέρος του «εθνικού αγώνος» του «κόμματος των Χιτών».

Η ὀργάνωση (που μετεξελίχθηκε σε κόμμα) «Χ» είχε ιδρυθεί κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής από τον κυπριακής καταγωγής συνταγματάρχη Γ. Γρίβα (τον μετέπειτα αρχηγό της ΕΟΚΑ και της ΕΟΚΑ Β'), με μοναδικό σκοπό «την καταπολέμηση του κομμουνισμού», και διακρινόταν τόσο για το δυναμισμό της, που της επέτρεψε να κυριαρχήσει, μετά τα «Δεκεμβριανά», στον άμορφο χώρο της ακροδεξιάς, ὅσο και για τον μικρονοϊκό εθνικισμό της (βλ. εφ. *Ελευθερία*, *Το Βήμα*, 21, 22 και 23 Ιανουαρίου, 16, 22 Φεβρουαρίου και 16 Μαΐου 1946· *Σαράφης*, σ. 259-270. Leeper προς Foreign Office, 15 και 22 Φεβρουαρίου 1946/FO 371, φάκ. 58676).

34. εφ. *Το Βήμα*, 3 Μαρτίου 1946.

πιστων εκλογικών καταλόγων. Οι ΗΠΑ όμως αποφάσισαν να μην αναμειχθούν³⁵.

Ο Καφαντάρης συνέχισε μόνος του, όσο του επέτρεπε η συμμετοχή του στην κυβέρνηση, τον αγώνα εναντίον του «αμετάθετου» της ημερομηνίας των εκλογών, και ο Σοφούλης τις δικές του κατ' ιδίαν εκκλήσεις, πάντοτε χωρίς αποτέλεσμα, προς τους άγγλους αρμοδίους για δίμηνη, έστω, αναβολή των εκλογών. Ως αντάλλαγμα πρόσφερε την αποπομπή του Καφαντάρη και των καφανταρικών υπουργών³⁶.

Οι Άγγλοι, ωστόσο, αν και συμφωνούσαν ότι ο αντιπρόεδρος της κυβερνήσεως, από τότε σχεδόν που ανέλαβε τα καθήκοντά του, έπαιζε ρόλο «αρνητικό», θεωρούσαν απαραίτητη την παραμονή του στο κυβερνητικό σχήμα³⁷. Τρεις εβδομάδες όμως πριν από την προκαθορισμένη ημερομηνία των εκλογών ο ίδιος ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων έκρινε ότι —αντιθέτως— απαραίτητη ήταν πλέον η παραίτησή του από την κυβέρνηση και η καταγγελία του εκλογικού πραξικοπήματος.

Σε προκήρυξή του (10.3.1946) «πρός τὸν λαὸν τῆς Αἰτωλοακαρνανίας», αναφερόταν στο κλίμα της «φρικώδους τρομοκρατίας» μέσα στο οποίο επρόκειτο να στηθούν οι κάλπες, όχι μόνο για να αποτελέσουν «κύρωσιν καὶ ἔδραϊωσιν ἀλλὰ διασυρμὸν τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν» καὶ συμπλήρωνε —προφητικά— ότι οι εκλογές αυτές «θὰ ἐντείνουν τὸν ἐμφύλιον σπαραγμὸν καὶ θὰ ὀδηγήσουν τὴν χώραν σὲ καταστροφὴν»³⁸.

Μαζί με τον Καφαντάρη παραιτήθηκαν και οι άλλοι υπουργοί των Προοδευτικών Φιλελευθέρων. Ο Σταμάτης Μερκούρης (που είχε ήδη μετακινηθεί από το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως μετά από το έντονο διάβημα του βρετανού πρεσβευτή στον Σο-

---

35. MacVeagh προς State Department, 4 Δεκεμβρίου 1945, F.R.U.S. 1945, τ. VIII, σ. 185.

36. Richter, σ. 407.

37. Στο ίδιο, σ. 317-318, 415-417.

38. εφ. *Μάχη*, 11 Μαρτίου 1946, εφ. *Times*, 11 Μαρτίου 1946· Γούλας, σ. 146-148.

φούλη), ο Γεώργιος Μπουρδάρας (Επικοινωνιών), ο Πέτρος Ευριπαίος (Αεροπορίας) και ο Γεώργιος Νόβας (Παιδείας), ο οποίος—παρά τα όσα θα μπορούσε να υποθέσει κανείς για τη στάση του με βάση την πιο πρόσφατη ιστορία του— συγκέντρωνε τότε τα συστηματικά πυρά του τύπου (όχι μόνο του αντικυβερνητικού) και ιδίως του περιβάλλοντος του Δαμασκηνού, διότι προσπαθούσε να θέσει σε κίνηση κάποιες διαδικασίες επανακρίσεως των διορισμένων από τη μεταξική δικτατορία πανεπιστημιακών καθηγητών και τιμωρίας των δωσιλόγων του κλάδου, που ήταν πάρα πολλοί³⁹.

---

39. Το αίτημα για «κάθαρση» στο χώρο της Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως και η εξέλιξή του εικονογραφούν κατά τρόπο σχεδόν υποδειγματικό το κλίμα της μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας περιόδου. Κατά την απελευθέρωση (Οκτώβριος 1944) γενική ήταν η απαίτηση απομακρύνσεως από τα πανεπιστήμια των συνεργασθέντων με τις αρχές Κατοχής. Η σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών ζήτησε και έλαβε πίστωση χρόνου για να μπορέσει να «αυτοκαθαρθεί» το ίδρυμα.

Οι νέοι συσχετισμοί στο πολιτικό πεδίο (αρχές 1945) επέτρεψαν στους υπόλογους να αντεπιτεθούν. Τον Μάρτιο του 1945 απολύθηκαν από τις θέσεις τους οι «εαμικοί» καθηγητές Α. Σβάλος, Π. Κόκκαλης (καθηγητής της Ιατρικής μετά το 1949 και μέχρι το θάνατό του στο Πανεπιστήμιο του Ανατολικού Βερολίνου, αλλά και «αντεροβγάλτης των ορέων» κατά την εφ. *Βραδινή*, 29.1.1946), Α. Αγγελόπουλος, ο γνωστός οικονομολόγος, σήμερα ακαδημαϊκός, και Γ. Γεωργαλάς (για τη σχετική συζήτηση στη βρετανική Βουλή μετά από επερώτηση του βουλευτή Tom Driberg, βλ. *Hansard*, March 14, 1945).

Η κυβέρνηση Σοφούλη επανέφερε (Ιανουάριος 1946) το ζήτημα των δωσιλόγων καθηγητών, αλλά η Συντακτική Πράξη που ετοίμασε για το σκοπό αυτό ο Γ. Νόβας ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων τόσο από την πλειοψηφία των καθηγητών, που απείλησαν με ομαδικές παραιτήσεις, διότι «άρδην διαταράσσεται ή πανεπιστημιακή τάξις εκ κομματικών και προσωπικών λόγων» όσο και από το περιβάλλον του αντιβασιλέως (δηλαδή του πανίσχυρου παράγοντα των παρασκηνίων καθηγητή Κ. Τσάτσου). Αποτέλεσμα αυτών των κινητοποιήσεων, τις οποίες συνέδραμαν και αρκετοί δημοσιογράφοι (όχι όλοι αντικυβερνητικοί), που κάποιοι πανεπιστημιακοί καθηγητές, προφανώς, τους «τιμούσαν με τη φιλία τους», ήταν να μην υπογράψει τη σχετική πράξη ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός.

Μία ημέρα αργότερα, στις 11 Μαρτίου, παραιτήθηκαν από την κυβέρνηση ο Γεώργιος Καρτάλης και συνεργάτες του, ενώ την επομένη τον ακολούθησε ο Αλέξανδρος Μυλωνάς. Ο Τσουδερός παρέμεινε αλλά εδήλωσε ότι τάσσεται υπέρ της αποχής⁴⁰.

Οι πολιτικές εξελίξεις από το σημείο αυτό και μετά θα μας απασχολήσουν μόνο σε γενικές γραμμές. Το Foreign Office ζήτησε από το Λαϊκό Κόμμα, το οποίο πλειοψήφησε στις εκλογές της 31ης Μαρτίου, να σχηματίσει κυβέρνηση συνασπισμού με τους Φιλελευθέρους και να αναβάλει το δημοψήφισμα για δύο χρόνια, πράγμα που (σύμφωνα με επανειλημμένες δηλώσεις του Α. Βενίν μετά το Φθινόπωρο του 1945) θα συντελούσε στην αποκλιμάκωση των εντάσεων. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης δεν συμφώνησε με κανένα από τα δύο αιτήματα και ο άγγλος υπουργός Εξωτερικών δεν επέμεινε διότι, όπως χαρακτηριστικά εδήλωσε, δεν ήταν σωστό να επεμβαίνει η Μεγάλη Βρετανία στις εσωτερικές υποθέσεις μιας φίλης χώρας που διέθετε εκλεγμένη κυβέρνηση· οι δε δηλώσεις του περί αναβολής του δημοψηφίσματος για το 1948 δεν συνιστούσαν επίσημη αγγλική δέσμευση⁴¹.

Ακριβώς την αντίθετη άποψη ως προς το τελευταίο αυτό σημείο διατύπωσε ο Θ. Σοφούλης, που χαρακτήρισε τη στάση του Βενίν ως «πλήρη αντιστροφή» της βρετανικής πολιτικής, και τόνισε ότι, εάν δεν είχε τη ρητή διαβεβαίωση της κυβερνήσεως του εργατικού κόμματος για αναβολή του δημοψηφίσματος, δεν θα δεχόταν να σχηματίσει κυβέρνηση τον Νοέμβριο του 1945 και να αναλάβει την ευθύνη των εκλογών του Μαρτίου⁴².

Όποιο πάντως και αν ήταν το μυστικό σύστημα με το οποίο η αγγλική πολιτική —γνωστή για τη σατανικότητά της— κατόρθωσε να παραπλανήσει τον Σοφούλη, θα πρέπει να το εμπιστεύτηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες, γιατί λίγο αργότερα ο αρ-

---

40. εφ. *Μάχη, Ελευθερία, Το Βήμα, Ριζοσπάστης*, 11 και 12 Μαρτίου 1946.

41. Richter, σ. 519-521.

42. Στο *ίδιο*, σ. 521.

χηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων θα παραπλανηθεί και πάλι και θα αναλάβει το δυσάρεστο καθήκον να είναι αυτός επικεφαλής της κυβερνήσεως (παρά το γεγονός ότι είχε μόνο 48 βουλευτές στη Βουλή του 1946) κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου.

Στις 15 Αυγούστου του 1946 ο Γεώργιος Καφαντάρης έδωσε στη δημοσιότητα πολυσέλιδη δήλωση σε σχέση με το δημοψήφισμα που το Λαϊκό Κόμμα είχε προσδιορίσει για την 1η Σεπτεμβρίου. Καλούσε το λαό να αγνοήσει την τρομοκρατία και να καταψηφίσει τη μοναρχία, χωρίς να παραλείψει να αναφερθεί τόσο στους κρυπτομοναρχικούς όσο και στους «καιροσκόπους πολιτικούς», που αυτοαποκαλούνταν δημοκρατικοί «διά να πλήττουν άσφαλέστερον ἐκ τῶν νῶτων τὴν ιδέαν τῆς Δημοκρατίας»⁴³.

Η δήλωση αυτή επρόκειτο να είναι και η τελευταία του. Πέθανε στο σπίτι του, στη Φιλοθέη, στις 28 Αυγούστου.

Για να τελειώνουμε, ας ξαναγυρίσουμε στην αρχή: στο ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στην πολύ περιορισμένη εμπέλεια του πολιτικού λόγου του αρχηγού των Προοδευτικών Φιλελευθέρων και τις πραγματικότητες του 1945 και 1946.

Ο Καφαντάρης υπήρξε κάποτε και με σταθερό τρόπο τοποθετημένος μεταξύ της φιλομοναρχικής δεξιάς (αλλά και των «κεντρώων» παραφυάδων της) και του εαμικού συνασπισμού. Μακρά ιστορία διώξεων έχει κληροδοτήσει στην ελληνική αριστερά —μεταξύ πολλών άλλων αντανακλαστικών αντιδράσεων— και την τάση να σπεύδει να προσγράψει στις ευρύτερες δυνάμεις της, στην κατηγορία των «συμπαθούντων», όλους όσους κατά καιρούς, και χάρη σε μια μεγάλη ποικιλία λόγων ή συγκυριών συνέπλευσαν με αυτήν σε συγκεκριμένα ζητήματα. Πρόκειται για

---

43. Αγραφιώτης, σ. 347-353· εφ. *Το Βήμα*, 16 Αυγούστου 1946. Η αναφορά στους καιροσκόπους πολιτικούς «φωτογραφίζει» —όπως συνηθίζουν σήμερα να λένε (και να γράφουν) οι πραγματικά in δημοσιογράφοι— τον Γεώργιο Παπανδρέου.

έναν «τίτλο» που είτε τον αποποιούνται (ενίοτε μετά βδελυγμίας, όπως έλεγαν παλιά) οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι και οι φυσικοί ή πολιτικοί τους επίγονοι —συνήθως συμβαίνει το δεύτερο, γιατί αυτού του είδους οι αυθαίρετες πολιτικές μεταγραφές αφορούν κατά κανόνα το παρελθόν— είτε τον αποδέχονται ευχαρίστως, ανάλογα με το κλίμα της εποχής.

Δεν θα ήταν άσκοπο, συνεπώς, να τονίσουμε και πάλι ότι ο Καφαντάρης δεν υπήρξε ούτε φίλος ούτε «συνοδοιπόρος» (άλλη μια λέξη από το παρελθόν) της αριστεράς, και μάλιστα της κομμουνιστικής αριστεράς. Το γεγονός αυτό το γνώριζε φυσικά τόσο ο ίδιος όσο και η αριστερά, τόσο οι πολιτικοί του φίλοι ή αντίπαλοι όσο και η βρετανική πλευρά. Όταν ο Γ. Παπανδρέου, στη δεύτερη από τις συσκέψεις του τέλους Δεκεμβρίου του 1944, θα πει ότι «Είμεθα κυβέρνησις Ἐθνικῆς Ἐνώσεως, ἐκτὸς μόνον τῆς Ἄκρας Ἀριστερᾶς καὶ τοῦ κ. Καφαντάρη»⁴⁴, επιδιώκει απλώς να τον φέρει σε δύσκολη θέση. Όταν ο ίδιος ο Καφαντάρης δηλώνει, παραιτούμενος τον Μάρτιο του 1946 ότι «δὲν εἴμεθα ἐν συνεννοήσει μὲ ἄλλους» και ότι «ἀκολουθοῦμεν τὸν δίκόν μας δρόμον» περιγράφει μια πραγματική κατάσταση⁴⁵.

Τις παραμονές της απελευθέρωσης, όπως αναφέραμε ήδη, στρέφει την πολεμική του κατά των ενόπλων του ΕΛΑΣ, αλλά και όταν, αργότερα, θα αντιταχθεί στα σχέδια και τις μεθοδεύσεις της φιλομοναρχικής δεξιάς, η θέση του —όπως και εκείνη του Σοφούλη— σε σχέση με το κρίσιμο πρόβλημα της περί αμνηστίας διατάξεως της Συμφωνίας της Βάρκιζας θα χαρακτηριστεί, σε αντίθεση με τις απόψεις άλλων μελών της κυβερνήσεως Σοφούλη, ως θέση «ἐχθρική πρὸς τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ ΕΛΑΣ»⁴⁶.

Ὡς προς το σπουδαιότερο από όλα τα ζητήματα —τη συνεχιζόμενη παρουσία του αγγλικού στρατού στην Ελλάδα— οι από-

---

44. Παπανδρέου, σ. 260.

45. Γούλας, σ. 146-148.

46. Richter, σ. 334-336· Σαράφης, σ. 209-214.

ψεις του Καφαντάρη ήταν απόλυτα σαφείς και σαφέστατα αντίθετες από εκείνες του ΚΚΕ και του ΕΑΜ.

Στην κυβερνητική κρίση του τέλους Ιανουαρίου του 1946, μετά τις πρώτες σοβιετικές καταγγελίες στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ για το ρόλο των Βρετανών στην Ελλάδα, ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων θα συνυπογράψει μαζί με όλους τους εκτός εαμικής επιρροής πολιτικούς αρχηγούς και «επώνυμους» πολιτευτές (Θεοτόκη, Σοφούλη, Πλαστήρα, Βενιζέλο, Παπανδρέου, Κανελλόπουλο, Μυλωνά, Ρέντη κ.ά.) τη γνωστή δήλωση ότι οι Άγγλοι ήρθαν στην Ελλάδα μετά από παράκληση της κυβερνήσεως και ότι η παρουσία τους δεν συνιστούσε κανενός είδους απειλή για την ανεξαρτησία της χώρας. Η δήλωση αυτή θα οδηγήσει τελικώς σε παραίτηση του υπουργού Εξωτερικών Ιωάννη Σοφιανόπουλου, που είχε κατηγορηθεί πως με τη στάση του στον ΟΗΕ έδωσε την εντύπωση ότι ήθελε να τηρήσει πολιτική ίσων αποστάσεων απέναντι στη Μεγάλη Βρετανία και τη Σοβιετική Ένωση⁴⁷.

Λίγο αργότερα —για να αναφερθούμε και πάλι στο κείμενο της παραιτήσεώς του— ο Καφαντάρης ετόνιζε ότι «ή ένοπλος επέμβασις τών Ἀγγλων τόν Δεκέμβριον είχε έπιβληθῆ από τήν ανάγκην τών πραγμάτων». Στη συνέχεια όμως η Μεγάλη Βρετανία «έπιλέγει νά άγνοῆ τούς ὄρους ύφ' οὗς διεμορφώθη ή παροῦσα κατάστασις» και δεν παρεμβαίνει, διορθωτικά, για να ανακόψει την αντεπίθεση της φιλομοναρχικής δεξιάς, που οδηγούσε τη χώρα στην εμφύλια σύρραξη και την καταστροφή. Μέμφεται την προηγούμενη και, κυρίως, τη νέα εργατική κυβέρνηση της Αγγλίας όχι διότι επεμβαίνει στην Ελλάδα, αλλά διότι —έχοντας δημιουργήσει ένα ορισμένο «κλίμα»— αρνείται να επέμβει⁴⁸.

Κριτική αυτού του είδους, και μάλιστα σε πολύ υψηλότερους

47. Σωτ. Πατατζής, *Ιωάννης Σοφιανόπουλος: Ένας επαναστάτης χωρίς επανάσταση*, Αθήνα 1961 (αυτοέκδοση), σ. 243-249· Richter, σ. 389-396, 403, σημ. 14.

48. Βλ. σημ. 40.

τόνους, αντιμετώπιζε η βρετανική κυβέρνηση και προσωπικά ο Βενίπ από την αριστερή πτέρυγα του εργατικού κόμματος τόσο στις τοπικές οργανώσεις και στα συνδικάτα όσο και μέσα στην αγγλική Βουλή από πολλά μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος, που τον εγκαλούσαν για την κατάσταση στην Ελλάδα αλλά και για το σύνολο της ολοένα και πιο ευδιάκριτα ψυχοπολεμικής εξωτερικής του πολιτικής⁴⁹.

Δεν είχε, συνεπώς, αντιβρετανικά αισθήματα και απόψεις ο Καφαντάρης, ούτε τον «παρεξήγησε» ποτέ το Λονδίνο θεωρώντας τον φιλοεαμικό. Επανελημμένα όμως χαρακτηρίζεται «αρνητικός» στα αγγλικά έγγραφα της περιόδου 1945-46, άνθρωπος που παίζει «αρνητικό» ρόλο.

Δεδομένου ότι αυτά που υποστήριζε ο παλιός συνεργάτης αλλά και αντίπαλος του Ελ. Βενιζέλου ήταν πράγματα απολύτως σαφή και γενικώς αποδεκτά, καλά και θετικά (καταπολέμηση της τρομοκρατίας, σύνταξη νέων εκλογικών καταλόγων, σεβασμός των κοινοβουλευτικών διαδικασιών, ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού, ηρεμία και ομαλότητα), θα πρέπει να αποδώσουμε στη λέξη «αρνητικός», με τον τρόπο που χρησιμοποιείται από τους Άγγλους αρμοδίους, το πραγματικό της νόημα που είναι: ανεπίκαιρος, ισχυρογνώμων, μη συνεργάσιμος.

Η αδυναμία της βρετανικής πλευράς να διακρίνει στην άποψη Καφαντάρη οτιδήποτε άλλο εκτός από έναν αντίπαλο πολιτικό λόγο αποτελεί μία ακόμη απόδειξη ότι στόχος της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα δεν ήταν ούτε η ομαλότητα, ούτε η μεσότητα, ούτε η απόκρουση κάποιας ανύπαρκτης σοβιετικής απειλής—όπως ήξεραν πολύ καλά τότε οι αγγλικές υπηρεσίες και εμείς σήμερα διαβάζοντας τις εκτιμήσεις τους⁵⁰— αλλά η στρα-

---

49. εφ. *Μάχη*, 10 Μαρτίου 1946.

50. Εκτός από το γνωστό υλικό των βρετανικών αρχείων για τους τελευταίους μήνες του 1944, που περιλαμβάνει αρκετές τέτοιες εκτιμήσεις (φάκελοι Foreign Office, Συλλογές Προσωπικών Εγγράφων του Πρωθυπουργού (PREM 3), φάκελοι War Office κλπ.), πολύ χαρακτηριστικές είναι οι

τιωτική συντριβή και η πολιτική περιθωριοποίηση της νέας πραγματικότητας που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου: του εαμικού κινήματος.

εβδομαδιαίες απόρρητες εκθέσεις και άλλα συναφή έγγραφα της Στρατιωτικής Υπηρεσίας Πληροφοριών Μ I 6 (Military Intelligence 6), που δεν είναι προσιτά στην ιστορική έρευνα, για τις εξελίξεις στις διάφορες Βαλκανικές χώρες από τον Σεπτέμβριο του 1944 ως και τον Φεβρουάριο του 1945 (Ιδιωτική συλλογή. Ευχαριστώ τον Τ. Μ. και την J. G.).